

Левченко Галина Дмитрівна,
доктор філологічних наук, доцент, доцент,
Житомирський державний університет імені Івана Франка
ruhe@ukr.net

СИНЕРГЕТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ЖАНРУ ЯК СТРАТЕГІЯ РЕАБІЛІТАЦІЇ ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ:

**Рецензія на монографію Чика Дениса “Longo sed proximus
intervallo: жанрові системи української та англійської прози кінця
XVIII – середини XIX ст. / [наук. ред. В. А. Зарва]” (Хмельницький :
ФОП Цюпак А.А., 2017. – 356 с.)**

Постколоніальний розвиток українського літературознавства певною мірою нагадує тривалий і повний важливих внутрішніх перипетій шлях психологічної реабілітації особистості, з якою працює психоаналітик. Тільки реабілітантом тут постає те, що Ліна Костенко назвала у відомій статті “гуманітарною аурую нації”, тобто повносправна культурна ідентичність, а в ролі практичного психотерапевта – фахівець-гуманітарій і літературознавець зокрема. Деформації у розвитку та самоусвідомленні, “відсутні місця”, ізоляціонізм і внутрішні комунікативні розриви, які були накинута українській літературі статусом мистецтва колонізованої країни упродовж майже трьох століть, гостро потребують переосмислення. Велику історію нашої літератури у її повній і відповідній до реальності версії все ще тільки треба написати, хоч і доводиться це робити у постмодерний час, коли ставиться під сумнів сама доцільність історій літератури.

Попри величезну кількість зусиль, спрямованих на нове прочитання різних періодів літературного розвитку і творчості окремих письменників у світовому контексті в часи незалежності й альтернативним та опозиційним щодо радянської наукової парадигми діаспорним літературознавством (у працях Д. Наливайка, В. Івашківа, І. Лімборського, П. Михеда, Є. Нахліка, М. Ільницького, Я. Поліщука, Г. Грабовича, Ю. Шевельова, Тамари Гундорової, Тетяни Свєрбілової, Надії Петриченко тощо), в історії української літератури й далі лишається чималий обсяг авторів і текстів, які потребують нових перспектив бачення для адекватного оприсутнення їх у літературознавчому дискурсі. Монографія Дениса Чика займає свою важливу нішу в цьому дискурсивно-реабілітаційному процесі. У центрі його дослідницької уваги постає жанрова система української прози кінця XVIII – середини XIX ст. у зіставленні з англійською прозою того ж періоду.

Вибір предметом розгляду жанрових систем вимагає від дослідника належної синтезуючої та плюралістичної методології, оскільки поняття жанру схиляє працювати одночасно у принаймні двох галузевих вимірах: розглядати його теоретично як тип твору й елемент родової підсистеми

літератури, і водночас – як елемент історико-літературних синтагматичних взаємодій, включаючи й власне авторську участь. Тому не випадково у викладі загально-теоретичних міркувань про жанр, як і в порівняльному розгляді конкретних творів у монографії Дениса Чика домінують формалістичні та структуралістські позиції, розгорнуті у працях Б. Томашевського, Ю. Тинянова, М. Бахтіна, Д. Ліхачова, М. Кагана, Г. Поспєлова, Ю. Стенника, Р. Якобсона, Я. Мукаржовського, В. Проппа, К. Леві-Стросса, Ю. Лотмана, В. Топорова тощо. Ця структуралістська домінанта, на мій погляд, є дуже вдало обрана для вивчення саме цієї теми, бо дозволяє аналізувати літературні явища системно, причому системність тут мислиться не у вузько-літературному сенсі, а в широкому культурологічному – як взаємодія, взаємопроникнення, конвергенція і взаємний переклад різних форм дискурсів: біографічного, історичного, літературно-комунікативного, антропологічного, психоаналітичного.

Осмислена як масштабний міждискурсивний діалог системність прямує до синергетики, методологія якої, розвиваючись спершу в межах кібернетики та загальної теорії систем, пережила кілька еволюційних етапів, і мислиться тепер водночас як напрям досліджень, як окрема наука, як тип світосприйняття. Математичний апарат синергетики як науки є комбінацією результатів з багатьох напрямів теоретичної фізики, зокрема – теорії динамічного хаосу (Б. Мандельброт, Я. Синай, Б. Чиріков), теорії катастроф (В. Арнольд, К. Зіман, Б. Мальгранж, Р. Том), теорії турбулентності (А. Колмогоров, Ю. Климонтович, О. Обухов) та ін. Важливими для постання синергетики стали здобутки представників концепції “відкритих систем” (Л. Фон Берталанфі, Г. Щедровицький) та теорії дисипативних структур (Р. Герман, Г. Ніколіс, І. Пригожин). Усі ці теоретичні напрацювання дали змогу створити універсальну методологію, придатну для застосування не лише у точних науках, але й у гуманітаристиці.

Пріоритетність синергетичного принципу закладена вже у самій латиномовній назві монографії – “*longo sed proximus intervallo*”, тобто “найближчий, але на великій відстані”. Розуміння автором монографії категорії жанру зближує теорії й концепції, на перший погляд, непоєднувані. Формалістичні дефініції жанру і семіологічне розуміння його як комунікативної системи (М. Бахтін, Ю. Крістева, Ю. Лотман та ін.), для прикладу, без проблем укладаються в єдину методологію із теорією архетипів К. Г. Юнга. Архетипи колективного несвідомого Денис Чик схильний розглядати як своєрідні атрактори жанрової системи, чинники її стабільності. Жанри переосмислюються в новій системі координат, отримують сучасне змістове наповнення, обумовлене ментальністю та національним характером. Їхня первісна форма деформується і здобуває новітні інтерпретації. Як і в іспанського компаративіста

К. Гільєна, жанр розглядається в монографії як точка сходження цілого комплексу аспектів: історичного, структурного, логічного, власне компаративного. Жанрова система моделюється як відкрита, залежна від флуктуацій і спонтанно активна. Вторгнення нових елементів у жанрові системи обґрунтовується впливами позалітературних систем – історичних, соціальних, культурних, економічних тощо. Відхилення у системі та порушення її стійкості відбувається у так званих “точках біфуркації”, коли активізуються нові атрактори, які “ведуть” систему до нових станів, які можуть бути позитивними або негативними щодо набутих якостей. У жанрових системах цей еволюційний шлях визначає природний відбір серед жанрів: їхню життєвість, вдале прищеплення, оновлення чи відмирання. У цілому, хід думок українського дослідника узгоджується із позиціями російських синергетиків Г. Гачева, Олени Князевої та ін.; теорією культурного вибуху та його впливу на зміну жанрових домінант Ю. Лотмана; розгляд окремого жанру здійснюється на перетині жанрових систем літератури, епохи (напрямую), національної літератури та творчості окремого письменника, як у працях Н. Копистянської.

Важливою “доданою вартістю” поєднання системного та синергетичного підходів у вивченні жанрової парадигми обраного історичного періоду розвитку літератури є виявлення та постколоніальна реанімація жанрів, текстів та авторів, які в умовах імперського культурного засилля сприймалися або як складова російської літератури, або як наслідувальна/залежна чи асимільована частина російської. Денис Чик зауважує: “До одвічної проблеми українського літературознавства належить питання літературної (само)ідентифікації українських російськомовних письменників першої половини та середини ХІХ ст. Тут слід найперше згадати В. Капніста, В. Наріжного, П. Білецького-Носенка, П. Голоту, О. Сомова, О. Перовського (Антонія Погорельського), І. Кулжинського, і, звісно ж, М. Гоголя (тут можна згадати і двомовних письменників Є. Гребінку, Г. Квітку (Грицька Основ'яненка) та Т. Шевченка) та ін. Отримання освіти у столичних закладах, служіння імперській державній системі (у її цивільних чи військових вимірах) та часто вимушене послуговування російською мовою в літературній творчості спонукали багатьох критиків розглядати доробок цих авторів у контексті російської літератури та як щось відмінне від тогочасної українськомовної літератури. Зрештою, перспектива розглядати Україну як самодостатню державу (тоді – колонію Австрійської та Російської імперій) з власними народом та, відповідно, мовними, культурними, історичними традиціями та особливостями і зараз постійно береться під сумнів. Якщо йти за такою проімперською логікою, то до головно російської та австрійської літератур слід зарахувати практично усіх письменників, які творили на материковій Україні до 1917 року”. Визнаючи

культурну гібридність, розвиток національної літератури у колоніальній, імперській та національній парадигмах водночас, як і характерну “двоїсту мову мімікрії” у текстах більшості українських письменників досліджуваного періоду, автор монографії, услід за О. Глотовим, відмовляється розглядати мовний маркер як визначальний у встановленні належності текстів до певної національної літератури. Для дослідника жанрів у синтагматичній взаємодії літературного процесу це питання принципове, бо саме завдяки мовному маркеру чимало українських авторів і творів були просто викреслені радянським літературознавством з історії української літератури.

Колізії включення української російськомовної та українськомовної літератури у власне російську Денис Чик вирішує за допомогою теорії інтеграційної літератури Н. Джуанишбекова, згідно з якою, розподіляє письменників досліджуваного періоду на групи: контактнотипологічну чи адаптивну (І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Л. Глібов), диференційну (Л. Боровиковський, Т. Шевченко, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш, М. Шашкевич, М. Устиянович, О. Стороженко, Марко Вовчок), білітературну (українці, які започаткували жанр історичного роману в російській літературі – Ф. Глінка, В. Наріжний, І. Голота, І. Кулжинський), конвергенційну (російськомовна проза М. Гоголя, О. Сомова, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка на українську тематику) та асиміляційну (Антоній Погорельський (О. Перовський), І. Богданович, М. Гнєдич, М. Чайковський, котрі попри українське родове походження, асимілювалися в освіті, мові й культурі з іншими етносами). Кожна із цих груп письменників визначається рівнем залежності та інтегрованості у панівну імперську культуру, а сама ця типологія є динамічною, здатною змінювати конфігурацію залежно від часових періодів, історикокультурних домінант і обставин літературного процесу.

Реанімація літературних постатей іде в тісному зв'язку з основною темою дослідження – відновленням жанрової системи у її повному, не zdeформованому заангажованим імперським тлумаченням варіанті. Унаслідок такого прочитання літературний період, який традиційно розглядався як “жанрово бідний” і “стилістично невизначений” постає у всій своїй повноті та розмаїтті прозово-епічних жанрових пошуків. Саме рух цим жанровим розмаїттям складає композиційний каркас другого і третього розділів монографії. Готична, сентиментальна і пародійноготична повість, “кримінальні” повісті та оповідання, фізіологічний нарис, фейлетон – такою постає парадигма малих і середніх жанрів того періоду. Велика проза, у той період це – жанр роману, історію якого розпочинали в українській літературі традиційно тільки з середини ХІХ ст. (“Чорна рада” П. Куліша, “Люборацькі” А. Свидницького) постає у суттєво збагаченій жанровими різновидами версії. Пікаресний роман, роман виховання, роман великої дороги, історичний роман, сімейний роман-хроніка – це ті

тематичні й структурні різновиди жанру, про які не мовилося, або мовилося мало, і які дослідник виводить на яв, повертаючи історії української прози XIX ст. її еволюційну логіку та повноту.

І своїм заголовком, і об'єктом вивчення дослідження Дениса Чика заявлене як компаративне. Різноманітна проза українських письменників (В. Наріжний, О. Сомов, М. Гоголь, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, П. Куліш, Т. Шевченко, О. Стороженко та ін.) розглядається в контексті художніх пошуків англійських авторів кінця XVIII – середини XIX ст. (М. Г. Льюїс, Енн Редкліф, В. Г. Айрленд, Джейн Остін, Дж. Морье, Марія Еджворт, В. Скотт, Ч. Діккенс, В. М. Теккерей та ін.). Компаративістська інтенція реалізується в дослідженні на високому фаховому рівні, який забезпечується і коректним цитуванням англійських літературних та наукових текстів (англійські джерела займають 150 позицій у бібліографії), і паралельними зіставленнями, які здійснюються з глибоким аналізом культурно-історичних та суто літературних обставин, у яких творили названі українські та англійські письменники.

Відродно відзначити, що дослідницька думка на всіх етапах роботи центрована на національній специфіці та поверненні сенсів і вартостей українській літературі. Ґрунтовно вибудований у монографії європейський контекст для українських літературних явищ яскраво демонструє, що ізоляціонізм, сільська чи хутірська відсталість та епігонство щодо російської літератури, з якими часто асоціюють той період розвитку літератури української, суперечать реальним фактам тогочасного літературного процесу. То був час активної адаптації через переклади літератур європейських, пріоритетно – Німеччини, Франції та Англії, у яких вбачали щедre джерело для запозичень. Окремі художні прийоми, моделі образів-персонажів, цілі сюжетні схеми та окремі мотиви переймалися, зазнавали творчої обробки, набували місцевого побутового колориту. Трансплантувалися на новий ґрунт жанри. У цих процесах різнопланової літературної рецепції та діалогу з європейською літературою роль українських письменників, котрі займали різні позиції на градаційній шкалі культурної асимільованості, була часто першорядною, а інколи навіть канонотворчою для всього імперського літературного простору – як у випадку з Миколою Гоголем. Вихідці з України формували елітні кола, дотичні до періодичних видань, публіцистики, літературної критики, перекладу і власне самої художньої літератури, вони ж задавали тон і формували смаки тогочасної читацької публіки.

Проте в українському літературознавстві донедавна не поставало питання про співвідношення жанрової системи прози української літератури кінця XVIII – середини XIX ст. із жанровими системами віддалених літератур, які часто виступали джерелом для створення,

модифікації та поширення жанрових моделей. Денис Чик пропонує оновлення канону української літератури шляхом введення її у ширший, аніж російсько-українська взаємодія, європейський контекст. Еталоном для виявлення типологічних збігів і відмінностей слугує англійська література, що характеризується розгалуженою системою жанрів і різновидів епічних форм, які завдяки сприятливим умовам – наявності власних літературної традиції та державності, відсутності потреби вироблення норм національної літературної мови, як і формування концептів “центризму” та “вищості”, – склалися й набули послідовного поширення ще у XVIII ст. Окремі жанри, у яких працювали українські письменники досліджуваного періоду, подаються у монографії в досить широкій компаративній перспективі. Для прикладу, фейлетони Г. Квітки-Основ'яненка зіставляються з сатиричною публіцистикою В. Теккеря; його фізіологічні нариси порівнюються із текстами основоположника цього жанру Ч. Діккенса; романи великої дороги, готична проза і її пародійні трансформації, історичні романи і романи виховання Г. Квітки-Основ'яненка, В. Наріжного, П. Куліша, О. Стороженка – введені у контекст творчості М. Сервантеса, В. Скотта, Ч. Діккенса, В. Теккеря, Анни Редкліф, Джейн Остін, Марії Еджворт тощо. У такій інтерпретації літератури виступають не гомогенними, а національно своєрідними мікропросторами єдиного європейського архіпелагу, спеціалізуючись при цьому в тих чи інших літературних жанрах.

Таким чином, методологія “віддаленого прочитання” постає продуктивним шляхом для компаративного зіставлення жанрових систем прози української та англійської літератур кінця XVIII – початку XIX ст., пропонуючи зосереджуватися не на всіх можливих текстах з вимушеною при цьому ієрархізацією, а на окремих із супровідним аналізом їхніх структурних одиниць: прийомів, тем, тропів, жанрів, жанрових систем. Синергетичне розуміння жанру, принципів якої послідовно дотримано в усьому обсягу монографії, дозволяє Денису Чику долати строгі рамки формалістично-структуралістських визначень та парадигм, і виходити у простір герменевтики, семіотичних тлумачень та рецептивної естетики. Ці своєрідні відхилення від строгої систематизації жанрових типів формують систему “інтерпретаційних оаз”, у яких дослідник дає собі волю та можливість для занурення в етимологію та генеалогію певного часткового прийому, мотиву чи схеми образотворення. У цих “оазах” з'являється можливість виходити також за рамки літератури та літературності і детально розглядати явища у світлі культурної антропології чи психоаналізу. Саме за принципом таких “інтерпретаційних оаз” побудовані пункти про топос відьомства, пов'язані з ним ордалії й образи демонічних фамільярів; про мотив інцесту; про стереотипність образу єврея в літературі того періоду; про психологічний та ініціаційний мономіф у повістях та романах, тощо, демонструючи

допитливість та аналітичну вправність дослідника і приносячи інтелектуальну втіху читачеві. Зрештою, навіть окремі жанротворчі аспекти, як-от: тип характеру героїні просвітительсько-реалістичної повісті, образ “благородного розбійника” у романтичних повістях та оповіданнях, пародіювання топосу “готичного замку” відкривають простір для культурологічного аналізу та вільного руху текстами.

Підсумовуючи, можна констатувати, що у монографії Дениса Чика “*Longo sed proximus intervallo: жанрові системи української та англійської прози кінця XVIII – середини XIX ст.*” українській прозі означеного періоду із належною повнотою та науковою коректністю повернуто її жанрове обличчя та належний авторський склад. Попри складність і об’ємність мети дослідження, варто відзначити прозору ясність авторського стилю в монографії, загальну логічну і композиційну цілісність та завершеність праці, умотивованість всіх її компонентів поставленими завданнями. Донедавна той період розвитку нашої літератури чи не найбільше був обійдений в українському пострадянському літературознавстві. Очевидно, тому, що все в ньому здавалося позірно ясным, до того ж, канонічна трійця засновників та основоположників нової української літератури – Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ’яненка, Тараса Шевченка – навіть у радянські часи ні в кого не викликала заперечень. Реабілітація історії літератури почалася із точок найбільш уражених, викинутих як непотріб імперським літературознавством: повернення киево-руської літератури до Києва, відкриття українського бароко, реанімація модернізму, освоєння літератури української діаспори. Проте шаблонно засвоєний спадок класичної літератури потребує не менш детального перепрочитання. Ці відкриті в монографії завдяки новим методологіям, контекстам і перспективам читання деталі, складаючись у систему, цілком перетворюють і перевертають звичні уявлення про історію української літератури, трансформують заяложені уявлення про меншовартісність, обділеність і неповноту, бідність і гнаність – у почуття національної гордості, усвідомлення гідної і давньої причетності до світових літературних контекстів, неймовірної вітальності та винахідливої адаптивності нашої літератури класичного періоду.